

ХЕРАЛДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЛИЛИЯТА ОТ МОНЕТИТЕ НА ЦАР ИВАН СРАЦИМИР

СВЕТЛА АТАНАСОВА

Някои български средновековни монети като официална регалия на властта представляват основен исторически извор за владетелската символика през втората половина на XIV в.¹

Към тях би следвало да отнесем известните в настоящия момент един тип сребърни и четири типа медни монети на видинския цар Иван Срацимир (1356 - 1396).

Сребърното монетосечене на този владетел, макар от един-единствен тип "Царят, седнал на трон", се разделя условно в три хронологически групи. Интерес за настоящото изследване представляват монетите от втора хронологическа група и една от трета, представени в пет варианта.²

Обр. 1. Сребърна монета на българския цар Иван Срацимир (1356-1396) (По Й. Юркова, В. Пенчев).

Върху обратната страна на монетите царят е представен с дълги коси, раздвоена брада, седнал на трон без облегалo, насреща. На главата му има полусферична корона с нимб около нея. Облечен е със сакос и лорос. В дясната си ръка държи скиптър, а в лявата анексикакия. Горният край на царският скиптър и двете рамена на трона завършват с лилии с хералдична форма, т. е. средният им лист е прав, а двата странични завиват надолу. За разлика от монетите от първа хронологическа група, където лилиите от украсата са с форма на обикновен трилистник с топчета на върха.³

В петте варианта на сребърната монета лилиите от украсата са с хералдична форма. Съществена разлика в композиционната характеристика на отделните варианти е владетелският знак под царския трон: човешка глава, стилизирана клонка, многолъчна звезда, секира и хералдическа лилия.⁴ Характерен белег на монетите от тази група е формата на лилиите, украсяващи царския скиптър и раменете на трона.

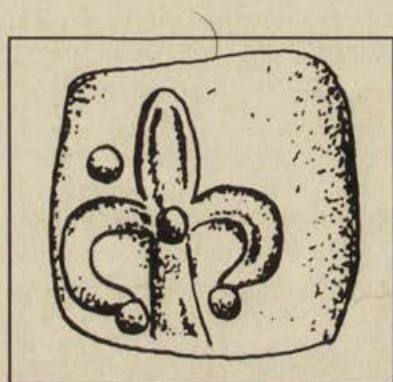
Стилизираното лилиево изображение, наричано обикновено "лилиев цвят",

има малко графични прилики с истинската лилия. То се използва като декоративен мотив и емблема от всички цивилизации на древния и новия свят, като белег на божествена и царска власт. Графичното си разпространение получава при гръцките и римските монети със същата семантика. От XII в. лилията започва да изпълнява и други функции. Превръща се в хералдически знак за кралско величие и християнско благочестие в цяла Западна Европа.⁵

Употребява се не само от богатите феодални родове и кралски династии, но навлиза в гербовете на множество дребни и средни благородници.⁶

За разширяване на географския ѝ ареал на разпространение допринася Четвъртият кръстоносен поход (1202 - 1204), който завършва със завладяването на Константинопол и основаването на Латинската империя. Взаимодействието между двете култури дава неминуемо отражение във византийското изкуство. В известна степен се чувства полъхът на "латинската" естетика в изобразителния похват.⁷

Спорен е въпросът относно влиянието на западното изкуство върху византийското и по-специално върху изкуството на Балканите.

Обр. 2. Медна монета на никейския император Теодор II Ласкарис (1254-1258). Рисунка.

Лилията като символ върху византийските монети има локален характер, свързан с политическия и религиозен център Никея и династията на Ласкаридите. След утвърждаването ѝ във византийската владетелска хералдика тя постепенно се разпространява и в земите на българските владетели през XIII в. Върху някои медни монети на цар Константин Асен (1257 - 1277) стилизираната трилистна лилия служи като украса към царския трон. За разлика обаче от византийските първообрази в монетите на никейските императори Теодор I Ласкарис (1222 - 1254) и Теодор II Ласкарис (1254 - 1258), където стилизираната фигура има символично съдържание (попълва цялото

монетно поле върху лицевата страна), върху монетите на Константин Асен присъства само като декоративен мотив.⁸

През втората половина на XIV в. лилията отново се появява в средновековното монетосечене върху паричните знаци на цар Иван Срацимир.⁹

Тук обаче тя присъства в горния край на царския скиптер в качеството си на хералдично изображение.

Схемата на нумизматичния сюжет и композиционност са строго установени, характеризиращи се с хералдическа монументалност и ритуална застиналост на фигурите. Методите на стилизационната линия, фронталното разположение на изображенията и двуизмерната проекция, използвани като художествен похват, подчертават заложената идейност в монетния материал. В случая хералдическото

лилиево изображение се възприема като вече установена идея в цялостната знакова система на символичната религиозна образност.¹⁰

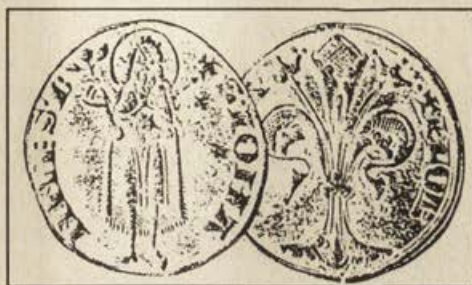
Прави впечатление относителната индивидуализация и изразност, вложени в изображенията от монетите на видинския владетел.¹¹

В историческата наука се формират две становища относно присъствието на лилиево изображение върху монетите на Иван Срацимир: традиционно силни византийски традиции в българското изкуство и зачестилите контакти със сръбски и унгарски владетели.¹²

Предвид унгарското пленничество на този владетел в периода 1365 - 1369 г., основателни са изводите на някои учени, че Срацимировите монети са изработени по западен маниер.

При цялостната хералдическа характеристика на лилиите от сребърната монета ще си позволим да се позовем на подобни образци от монетосеченията на унгарските владетели.

Монетите, отсечени от унгарския крал Карл Роберт (1308 - 1342) принадлежат към междинния период на западноевропейското монетосечене, хибриди между византийския и налагащия се готически стил. Образът на владетеля върху лицевата страна е цялостно изработен по византийски образец, а върху обратната страна цялото изобразително поле е запълнено със стилизиран цвят на лилия, изработена в подчертано готически стил.¹³

Обр. 3. Златен гулден на унгарския крал Карл Роберт (1308-1342). Репродукция.

Подобни на тези монети отсича унгарския крал Людовик I Анжуйски (1342 - 1382). Кралят е представен седнал на трон без облегало, чиито рамене са украсени с лилии. В дясната си ръка държи скиптер с лилия.¹⁴

В единствения сребърен тип на Иван Срацимир по отношение начина на представяне на хералдичната лилия съществува очевидна прилика с унгарските монети.

Възниква въпросът, защо българският владетел сред завръщането си от унгарски плен показва видимо предпочитание към лилията като художествен мотив в сребърните монети, и то по начин, сходен с този на унгарските владетели?

През 1369 г. унгарската власт във Видин била ликвидирана и Срацимир се върнал с възстановени права на български цар, но вече като унгарски васал. По този начин Видинското царство останало в сферата на политическото влияние на Унгария.¹⁵

Като управител на Видинското царство, васално зависимо от унгарския крал, вероятно е възприел като задължение или привилегия да включи лилията си във владетелската си знакова система, и то като хералдичен знак.

Възниква въпросът, каква е семантиката на това хералдично изображение във владетелската символика? Каква информация съдържа относно личността на владетеля и политическата ориентация на Видинското царство през 70 - 80 г. на XIV в. Би ли могла хералдичната лилия да се възприеме като личен знак на този владетел в определен исторически период, надхвърляйки първоначалния си замисъл на орнаментална декорация. И като такава в качеството на религиозен или светски символ се явява тя?

Без да пренебрегваме утвърденото вече становище, че хералдичната лилия върху царския скиптър се явява като белег във владетелската йерархия в резултат на по-ниския ранг на видинския владетел¹⁶, бихме могли да потърсим друго обяснение за трайното присъствие на символичното изображение. За тази цел ще се позовем на безспорно силното влияние на западноевропейската емблематика върху владетелската знакова система на Иван Срацимир.

Равнопоставеността на видинския и търновския владетел от държавно-правна гледна точка с нищо не подсказва за наличието на определени прерогативи в отличителната система на цар Иван Шишман (1371 - 1393).¹⁷

Говорейки за лилията като личен царски знак, поставяме изричната уговорка, че в понятието хералдичен знак не влягаме общоприетото съдържание, характерно за страните от Западна Европа през XIV в. Там хералдиката е в своя разцвет и е налице богато разнообразие от фамилни и лични гербове. Поради липсата на установени подобни в България през XIV в. ще говорим за хералдично изображение, емблема, символ включен като задължителен елемент при едно гербово изображение.¹⁸

Стилизираният лилиев цвят присъства като символ на кралската власт в хералдичните гербове на владетелските династии в католическа Европа. Бихме могли да приемем, че лилията от монетите на Иван Срацимир се явява като знак за особено достойнство или принадлежност към дадена общност в случая на васалите на унгарската корона.

Обр. 4. Сребърна монета на сръбския крал Стефан Урош IV Милутин (1355-1367) (По З. Христова).

През 70 - 80 г. на XIV в. унгарският крал Людовик I Анжуйски провежда агресивна външна политика по отношение на съседните балкански държави с цел подчиняване и приобщаване към католицизма.¹⁹

Историческите извори сочат, че след завладяването на Северозападната българска област от Унгария и отвеждането на Иван Срацимир в плен, католическата вяра била наложена на царското семейство.²⁰

Позовавайки се на свидетелствата на френския историк Шарл Дюканж научваме, че след 12 години Срацимир

получил свободата си и Видин, т. е. към 1381 г. е отхвърлен унгарският васалитет.²¹

Сравнявайки монетите на видинския владетел и сръбския крал Стефан Урош IV Милутин (1355 - 1367) от един и същи исторически период, се забелязва известна прилика в композиционната схема: сръбският владетел държи в дясната си ръка скиптър, завършващ с хералдична лилия.²²

Открит остава въпросът сходните елементи, използвани във владетелската иконография на Иван Срацимир и Стефан Урош IV Милутин, дали са в резултат на засилено унгарско влияние, или са продиктувани от родствената връзка между двете балкански династии? Безспорен е обаче фактът, че лилията като хералдичен знак присъства върху паричните знаци и на други балкански владетели.

Обичайна практика в Западна Европа е отдаването на владетелските символи на управителите на области, които прибавят към своите гербове различни емблеми и символи.²³

Вероятно е тази система да се е прилагала в Северозападната българска област в годините на унгарския сюзеренитет, тъй като Видинското царство е представлявало граничния район на Унгарската държава.

Известният исторически факт, че през 1381 г. видинският цар предприема стъпка към окончателното разграничаване от Търновската патриаршия²⁴, е потвърждение, че този владетел вече не принадлежи към католическата общност.

Стилизираното лилиево изображение обаче отново присъства върху обратната страна на монетите като атрибут на властта и личен знак на видинския владетел. Наложено, вероятно, в резултат на политическата конюнктура през 70 г. на XIV в., лилиевият цвят се възприема и запазва в монетната иконография като личен владетелски знак.

Поставяйки акцента върху лилията като личен символ в монетите на Иван Срацимир, възниква въпросът, как бихме определили останалите символични знаци, изобразени под царския трон: човешка глава, стилизирана клонка, многолъчна звезда, секира и хералдична лилия?

Обичайна практика в Западна Европа и у нас е владетелите и феодалната аристокрация да притежават повече от един хералдичен знак, с който да легитимират своята власт.

Монетното производство от втората хералдична група с "хералдична лилия" е започнало към 1369 г., когато Иван Срацимир е освободен от унгарски плен и възстановен на престола във Видин. Екземплярите от този вариант са с добър външен вид, грижлива изработка и относително висок тегловен стандарт. Първият вариант с "хералдичната лилия" без изобразен знак под царския трон е твърде многочислен и се произвежда най-дълго време, до средата на 70-те години на XIV в. Вариант Б се отличава със същите стилови и технически белези, но има отличителен знак под владетелския трон: обърната наляво човешка глава.²⁵

Човешката глава като основна част на тялото е символ на жизнена сила, мъдрост, контрол, управление. На нея се поставя короната на славата и венецът на победата.²⁶

Този традиционен символ за първи път се използва като владетелски знак в монетосеченето на българските царе, и то за кратък период от време (1375 - 1376 г.). С неговото прекратяване е изработен още по-малоброен вариант, обозначен с изображение на палмова клонка под трона. В сравнение с първите два варианта този се отличава с понижено средно тегло.²⁷

Семантичната характеристика на палмовата клонка е свързана със символиката на дървото на живота. Тя представя магическата връзка между видимия и невидимия свят. В конкретния случай подчертава божествения произход на царската власт. Средновековният владетел се явява медиатор между небесната и земна власт.²⁸

Монетите от последните два варианта с многолъчна звезда и секира под царския трон се срещат също сравнително рядко, със занижен тегловен стандарт и са датирани в периода 1376 - 78 г. Многолъчната звезда като символ на вечността

е използвана като изображение в паричните знаци на Константин Асен, Михаил III Шишман (1323 - 1330), Иван Александър (1331 - 1371) и Иван Шишман. Налице е една традиция при употребата на този знак във владетелската иконография.

Секирата под царския трон е изображение, въведено за първи път в художествената композиция.

Соларна емблема на небесните божества, тя символизира върховната власт, свещения съюз между небесния и земния бог.²⁹

Обр. 5. Сребърна монета на цар Иван Срацимир (1356-1396) (По Й. Юркова, В. Пенчев).

Изброените символични знаци са подчинени на първоначално заложената идея в нумизматичния материал. Те символизират върховната власт, божествения произход на властта, военната сила и могъщество. Тяхната семантична характеристика обаче не надхвърля първоначалната им обусловеност.

Чрез промяната на специалните знаци под изображението на царския трон са маркирани етапите на понижаване на тегловния стандарт на сребърните монети.³⁰

Без да омаломажаваме идейните послания на специалните знаци с оглед на хералдиката, трябва да подчертаем, че те присъстват върху паричните знаци с определени функции. Съществуват самостоятелно върху изобразителното монетно поле, но се възприемат като един от елементите на композиционната цялост, определящи владетелската символика. Хералдичната линия също присъства като владетелска инсигния върху царския скиптер, обаче тя се явява като задължителен елемент за продължителен период от време. В този смисъл изброените символични знаци под царския трон не биха могли да се възприемат като лични владетелски символи.

За приоритетното значение на стилизирания лилев цвят свидетелстват най-

ранните монети от третата хронологическа група. Като знак под владетелския трон е изобразена лилия с хералдическа форма напълно сходна с тези върху скиптъра и раменете на трона. Тези монети са изключително редки, сечени към 1380 г.³¹

Появата на определени символи върху монетите не е изолирано и случайно явление. Обяснението им налага да се търсят паралели с други паметници, свързани със същата историческа епоха.

Лилията като изображение с хералдичен характер се използва от Иван Срацимир, но се среща и върху пръстени-

печати на родовата аристокрация: пръстена на царския столник Слав³², Доброславовият пръстен, открит при разкопки в църквата “Св. 40 мъченици” в столичния Търнов.³³ Върху част от сребърна позлатена обкова на икона, намерена на Трапезица и датирана от XIII - XIV в., е връзана хералдична лилия.

Прави впечатление, че накитите и части от украса, принадлежащи на родовата аристокрация, открити на територията на тогавашното Търновско царство, са изработени по западен маниер или вероятно западно влияние. Това явление е закономерно, имайки предвид проникването на културата на западните цивилизации на Балканите след Четвъртия кръстоносен поход и обогатяването на средновековното българско изкуство с идеи и реалистичен стил на изображенията. Интерес за настоящото изследване представлява по-широкият ареал на разпространение на хералдичното лилиево изображение. Разпространено като белег за власт и знатен произход, то загатва за наличие на една приемственост, на определена хералдична традиция при употребата му.

Безспорен е фактът, че в монетите на българския цар Иван Срацимир владетелската символика е повлияна от западноевропейската емблематика.

Историческите извори от един по-късен етап на развитие след 1396 г., свидетелстват за традиционно силни връзки на Видинска България с Унгария и католическа Европа и повторно приемане на унгарски васалитет.³⁴

В стремежа си към самостоятелно управление видинският владетел се разграничава от Търновското царство и изгражда самостоятелна система от символи, чието отражение откриваме в монетното му производство. Широкото разпространение на хералдичната лилия в сребърните монети и сравнителния хералдичен анализ с подобни изображения от монетите на унгарски и сръбски владетели дават известно основание за твърдението, че тази фигура представлява личната емблема на видинския владетел. Това твърдение, разбира се, е в рамките на една хипотеза без претенции за окончателно разрешение на повдигнатите въпроси. Освен монетните знаци в открития и публикуван археологически материал за съжаление няма находки с хералдично лилиево изображение, които със сигурност да бъдат отнесени към личността на българския цар Иван Срацимир.

Обр. 6. Сребърна монета на цар Иван Срацимир (1356-1396) (По Й. Юркова, В. Пенчев).

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Дерменджиев, Хр.** Символи и гербове в българското монетосечене и бонистика (XIII - XX в.), Нумизматика, 1980, 4, с. 26.

² **Юркова, Й., В. Пенчев.** Средновековните български печати и монети, С., 1990, 149 - 152.

³ Пак там, 149 - 151.

⁴ Пак там, 151.

⁵ **Христова, З.** Лилянта декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети, Нумизматика, 1997, 1, с. 13.

⁶ **Pastoureau, M.** La fleur 'de lis embleme rojal symbole Marial on theme graphique? - La monnaie miroir, Paris, 1978, 256 - 257.

⁷ **Грабар, А.** Отражение на латинския свят в едно изображение на Балканите от XIII в., Събрани съчинения, т. I, С., 1982, 53 - 59.

⁸ **Христозова, З.** Цит. съч., 14 - 15.

⁹ Пак там, с. 16.

¹⁰ **Харитонов, Хр.** Иконографска и художественотворческа характеристика на средновековните български монети от Царевград Търнов, Велико Търново 1185 - 1985, С., 1985, 76 - 79.

¹¹ **Харитонов, Хр.** Художествени мотиви в средновековното българско монетосечене, Нумизматика, 1979, 4, с. 22.

¹² **Христова, З.** Цит. съч., с. 16.

¹³ **Дерменджиев, Хр.** Изкуството и неговото отражение в монетосеченето от античността до наши дни, Нумизматика, 1983, 1, 37 - 38.

¹⁴ **Юркова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 160.

¹⁵ **Божилков, И.** Фамилията на Асеновци (1186 - 1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, с. 202.

¹⁶ **Бакалов, Г.** Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии), С., 1995, с. 237.

¹⁷ **Божилков, И.** Цит. съч., с. 204.

¹⁸ **Дерменджиев, Хр.** Символи и гербове..., с. 23.

¹⁹ История Венгрии, т. I, М., 1971, с. 188.

²⁰ **Божилков, И.** Цит. съч., с. 202.

²¹ **Дюканж, Ш.** Византийска история, С., 1992, с. 73.

²² **Христова, З.** Цит. съч., с. 16.

²³ **Лакнер, Б. А.** Русская геральдика, М., 1990, 34 - 35; **Дерменджиев, Хр.** Значимостта на хералдиката като помощна историческа дисциплина и мястото ѝ в историческата наука, Помощни исторически дисциплини, т. 4, С., 1986, 67 - 68.

²⁴ **Божилков, И.** Цит. съч., с. 205.

²⁵ **Юркова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 154.

²⁶ **Купър, Дж.** Традиционните символи, С., 1993, с. 35.

²⁷ **Юркова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 155.

²⁸ **Купър, Дж.** Традиционните символи, С., 1993, с. 35.

²⁹ Пак там, с. 18.

³⁰ Юркова, Й., В. Пенчев. Цит. съч., с. 156.

³¹ Пак там, с. 158.

³² Попов, А. Находки с хералдични изображения в България през XII - XIV в., ИБИД - XXXIV, С., 1982, с. 50.

³³ Попов, А. Надписи върху пръстени, Царевград Търнов, т. 4, С., 1984, с. 55.

³⁴ Лазаров, И., И. Тютюнджиев, П. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII - XIV век, 100 - 101, 104 - 105.

HERALDIC ASPECTS OF THE LILY ON
THE COINS OF KING IVAN SRATSIMIR
(Summary)

Svetla Atanassova

Analytical comparison between the heraldic lily which is very often found on the silver coins of the Bulgarian king Ivan Sratsimir (1356 - 1396) and a number of similar images on the coins of some Bulgarian and Serbian rulers leads to the verisimilar conclusion that this figure was the private emblem of the ruler of Vidin. Hungary having reduced the independent kingdom at Vidin to vassalage in 1370s, the ruler's iconography was influenced by western imagery. Aspiring to independence and recognition after 1381, Ivan Sratsimir continued to have the heraldic lily on his coinage.

Translated by Yuliana Angelova